

CZU: 81'42

TIMP ȘI REFERINȚĂ TEMPORALĂ ÎN LIMBĂ

Irina BREAHNĂ

Universitatea de Stat din Moldova

Analiza lingvistică modernă a eșuat în tentativele sale de a aborda timpul anume prin limitarea semnificativă a valențelor semantice ale timpurilor verbale. Această stare a lucrurilor a cauzat revenirea la teoriile gramaticale clasice, după mai multe decenii de dominație a lingvisticii așa-zise moderne, reprezentată de structuralism și lingvistica textuală. Descrierile timpului în limbă au beneficiat substanțial de renașterea interesului pentru gramaticile tradiționale. În aceste coordonate, contribuția pragmaticii este concepută drept o completare a descrierilor lingvistice cu analize pragmatice.

Cuvinte-cheie: gramatică, lingvistică textuală, pragmatică, referință temporală, structuralism, timp verbal.

TENSE AND TEMPORAL REFERENCE IN LANGUAGE

Modern linguistic analysis has failed in its attempts to approach tense, namely by significantly limiting the semantic richness of verbal tenses. This state of affairs caused the return to classical grammatical theories, after several decades of domination of so-called modern linguistics, represented by structuralism and text linguistics. Tense descriptions in language have benefited substantially from this resurgence of interest in traditional grammars. The contribution of pragmatics, and the future of research in linguistics, is conceived in this framework as supplying linguistic descriptions with pragmatic analysis.

Keywords: grammar, text linguistics, pragmatics, structuralism, temporal reference, verbal tense.

Introducere

În studiul dedicat modului în care temporalitatea în limbă a făcut obiectul investigațiilor științifice, de la gramatică la pragmatică, J.Moeschler notează că analiza lingvistică modernă a eșuat în tentativele sale de a aborda timpul anume prin limitarea semnificativă a valențelor semantice ale timpurilor verbale [1, p.88]. Această stare a lucrurilor a cauzat, în opinia pragmaticianului elvețian, una dintre cele mai recente contradicții în istoria lingvisticii, și anume – revenirea la teoriile gramaticale clasice, după mai multe decenii de dominație a lingvisticii așa-zise moderne, materializate de structuralism și lingvistica textuală. Acest fenomen a vizat și descrierile timpului în limbă care, în opinia lui J.Moeschler, au beneficiat substanțial de renașterea interesului pentru gramaticile tradiționale [*Ibidem*, p.78].

În cele ce urmează, ne propunem să ilustrăm în ce mod timpul în limbă a fost abordat de structuralism și lingvistica textuală, indicând în paralel esența criticilor aduse de reprezentanții pragmaticii.

Timpul în viziunea lui E.Benveniste – istorie și discurs

Structuralismul își are originea în lucrarea „Curs de lingvistică generală”, compilată de studenții lui F. de Saussure, în urma lecțiilor ținute de lingvistul elvețian la Geneva, între anii 1906 și 1911. Principiul de bază al structuralismului constă în a considera fenomenele drept sisteme sau produse ale sistemelor, și nu drept ansambluri de elemente izolate. Acest postulat a fost aplicat nu doar pentru fenomene de limbă. Structuralismul a devenit o paradigmă de referință pentru o mare varietate de abordări atât în lingvistică, cât și în alte domenii de cercetare: antropologie, critică literară și de artă, biologie, etnologie, sociologie, matematică [2, p.165-166].

În corespundere cu postulatul saussurian, potrivit căruia „limba este un sistem care nu cunoaște decât propria sa ordine” [3, p.46], contribuția perspectivei structuraliste a fost de a stabili că timpurile unei limbi formează un sistem. În acest context, și cu referință la limba franceză care ne interesează cu precădere în prezentarea de față, considerăm pertinent să ne referim la concepțiile lui E.Benveniste prezentate în capitolul „Les relations de temps dans le verbe français” din lucrarea „Problèmes de linguistique générale” (1966).

Modul în care E.Benveniste structurează sistemul, sau mai degrabă sistemele, verbului în franceză este bazat pe distincția operată între două moduri de semnificare în limbă: semiotic (în virtutea căruia semnul este caracterizat drept element al sistemului) și semantic (semnificația produsă în urma enunțării). Semnul, semioticul trebuie să fie recunoscut, iar discursul, semanticul trebuie să fie înțeles [4, p.64-65]. Diferența dintre modul semiotic și modul semantic i-a permis lui E.Benveniste să ilustreze și specificul limbajului verbal față de alte sisteme semiologice. În viziunea sa, doar limbajul posedă cele două moduri de semnificare, ceea ce îl face

capabil să vorbească nu doar despre lucruri sau alte sisteme semiologice, dar și despre sine însuși. Limbajul fiind capabil să vorbească despre limbaj conține astfel o capacitate metalingvistică [5, p.736-738].

Cu privire la relațiile temporale din cadrul verbului francez, în capitolul menționat *supra* E.Benveniste observă că paradigmele tradiționale care se distribuie conform celor trei mari categorii de timp – prezent, trecut, viitor – sunt departe de utilizările reale ale formelor personale ale verbului francez. În mod curios, interesul renăscut pentru gramatica tradițională rezidă, de asemenea, în modul în care aceasta încearcă să reunească semnificația de bază și utilizările particulare ale timpurilor verbale [1, p.87].

E.Benveniste nu este de acord nici cu modul în care este explicată redundanța formelor de trecut, *il fit* și *il a fait*, drept opoziție dintre limba scrisă și limba vorbită, deoarece aceasta nu se aplică și în cazul altor forme paralele (*il fera* și *il aura fait*). Soluția propusă de lingvistul francez constă în a separa timpurile verbului francez în două sisteme distincte și complementare, contrar paradigmatelor tradiționale care concepeau toate formele drept parte a unui sistem unic [6, p.238]. Aceste două sisteme exprimă două planuri diferite ale enunțării: planul istoriei (*histoire*) și planul discursului (*discours*) [*Ibidem*]. Prin *enunțare* E.Benveniste înțelege „punere în funcțiune a limbii printr-un act individual de utilizare” [7, p.68].

Istoria este definită drept modul de enunțare care exclude orice formă lingvistică, considerată de Benveniste „autobiografică”. Planul istoric al enunțării impune astfel o delimitare de ansamblu a celor două categorii verbale: de timp și de persoană. În istorie nu există *eu, tu, aici* sau *acum*. Aceste elemente aparțin aparatului formal al discursului, construit pe relația de persoană *eu-tu*. Expresia temporalității se va realiza prin trei timpuri: aoristul, termen prin care E.Benveniste desemnează *passé simple* sau *passé défini, imparfait* (inclusiv forma în *-rait*) și *plus-que-parfait* [6, p.239].

Prin discurs E.Benveniste înțelege orice formă de enunțare care include un locutor și un receptor (auditor), precum și intenția primului de a-l influența într-un mod sau altul pe cel de-al doilea. Discursul se poate materializa prin diverse forme orale de orice natură și nivel, dar și prin totalitatea formelor scrise care reproduc discursurile orale sau preiau de la acestea finalitățile și modurile de realizare: corespondență, memorii, teatru etc.

În ce privește opțiunile formale ale discursului, acesta poate utiliza toate formele personale ale verbului, precum și formele pronomiale *eu/tu* sau *el*. Spre deosebire de istorie, unde persoana a treia este, de fapt, o absență de persoană, în discurs persoana a treia este o non-persoană pe care locutorul o opune unei persoane *eu/tu*. Timpurile fundamentale ale discursului sunt prezentul, viitorul și perfectul. Cu excepția aoristului, discursul poate utiliza orice alt timp [6, p.242-243]. Observăm că soluția celor două planuri îi permite lui E.Benveniste să coreleze sistemul care organizează timpurile verbale cu cel care organizează pronumele personale: doar pronumele deictice (*eu, tu*) se pot regăsi în discurs, pronumele substitute (persoana a treia) sunt tipice pentru istorie.

Diferențierea celor două planuri ale enunțării are și un rol explicativ pentru fenomene ca, de exemplu, dispariția formelor simple ale preteritului în franceză, problemă semnalată de A.Meillet în 1909 [6, p.243]. În opinia lui E.Benveniste, nu poate fi vorba de dispariție, ci de specializare conform planului de enunțare. Aoristul rămâne o opțiune, sau mai degrabă o condiție, viabilă pentru planul istoriei. În acest context, lingvistul francez sugerează ample studii de corpus pentru a observa frecvența de utilizare a aoristului. Fiind de altfel sigur că acestea nu vor face decât să confirme teoria celor două sisteme. În același sens este enunțată și sugestia de a studia modul în care traducerea ar putea servi drept mărturie ale echivalențelor spontane care survin la transferul unui text scris într-o altă limbă. Cele două opere citate de E.Benveniste confirmă utilizarea aoristului în traducerea spre franceză din engleză și norvegiană, respectiv [6, p.244]. Dorim să atragem atenția asupra spontaneității presupuse a traducerii, în formularea lui E.Benveniste. Acest calificativ ar implica o anumită naturalitate a modului în care subiectul traducător recurge la aorist când textul se plasează în cadrul istoric al enunțării.

Într-un final, lingvistul francez recunoaște că nu a prezentat decât o schiță a unui subiect vast care necesită numeroase analize și studii statistice. Esențial, în opinia sa, era de a identifica diviziunile ce marchează sistemul temporal al verbului francez modern și modul în care acestea produc, la rândul lor, fenomene sistemice. Opoziția istorie-discurs creează două subsisteme în categoriile verbale ale timpului și persoanei. Cealaltă diviziune, semnalată de E.Benveniste, nu este de ordin temporal, ea opune prezentul și perfectul. La fiecare nivel temporal, perfectul comportă două funcții pe care sintaxa le distinge: funcția de perfectiv și cea de anterioritate, repartizate simetric între istorie și discurs [6, p.250].

Lingvistica textuală și mărcile discursului

Cea de-a doua perspectivă a lingvisticii moderne care, în viziunea lui J.Moeschler, a suferit un eșec în descrierea timpurilor verbale este lingvistica textuală [1, p.79].

În lucrarea sa despre termenii-cheie ai analizei discursului, D.Maingueneau definește lingvistica textului, precizând că în anii 1960-1970 se vorbea mai mult de gramatica textului, drept o disciplină ce își fixează ca obiect de studiu textualitatea, și anume – proprietățile de coerență și coeziune, datorită cărora un text este ireductibil la o simplă succesiune de fraze. În pofida acestei definiții unificatoare, lingvistul francez admite că delimitarea domeniului de cercetare a lingvisticii textuale este totuși marcată de mai multe controverse. Pentru unii cercetători obiectul de studiu este, în primul rând, coeziunea și fenomenele asociate acesteia, pentru alții – problemele legate de genuri și tipologii discursive, foarte apropiate abordărilor din analiza de discurs¹ [8, p.83].

Fenomenele legate de coeziune și de coerență, pe care le vom aborda în ansamblu, pentru a evita lungi paranteze cu precizări terminologice și teoretice, delimitează astfel problema centrală a analizei de discurs și a lingvisticii textuale, și anume: în ce condiții o succesiune de enunțuri, un discurs/text, este considerat bine format [9, p.447]. Pentru limba franceză, timpurile verbale și rolul acestora în asigurarea coeziunii și coerenței au fost analizate de E.Benveniste, prin paradigma descrisă *supra*, și de H.Weinrich, în special în lucrarea „Le temps. Le récit et le commentaire” (1973), dar și în „Textgrammatik der französischen Sprache” (1982).

În cele ce urmează vom prezenta paradigma textuală elaborată de H.Weinrich, în versiunea sa din 1973, deoarece anume în această formă ea va face ulterior obiectul criticii pragmatice, atât din perspectiva analizei categoriei timpului, în particular, și a analizei de discurs, în general.

Analiza lui H.Weinrich continuă tradiția benvenistiană de a considera că timpurile verbale se organizează în două sisteme care fondează două planuri de enunțare. Ea integrează, de asemenea, și teoria ficțiunii lui K.Hamburger propusă în „Die Logik der Dichtung”. Din aceasta din urmă lucrare H.Weinrich reține ideea că operele de ficțiune, spre deosebire de enunțurile din comunicarea reală, nu au un *eu-Origo* (punct de vedere egocentric) prin care variabilele deictice temporale, spațiale sau personale pot fi interpretate. K.Hamburger rezolvă paradoxul adverbilor deictice temporale care apar în ficțiune cu verbe la trecut prin aceea că postează o deplasare a *eu-Origo* din sistemul realității în sistemul ficțiunii, unde *azi*, *ieri* sau *mâine* referă la un *Aici* și *Acum* fictiv al personajelor și nu la un *Aici* și *Acum* real al naratorului [11, p.79]. Concluzia lui K.Hamburger este, prin urmare, că ficționalizarea, acțiunea prezentată ca un *Aici* și *Acum* al personajelor fictive anulează sensul temporal al timpului în care este narată o lucrare literară [*Ibidem*, p.98]. Altfel spus, literatura narativă formează un sistem temporal fictiv în același mod în care sunt formate și alte aspecte ale materialului formativ puse la dispoziție literaturii de către realitate [*Ibidem*, p.93]. Concluzia lui H.Weinrich este că timpurile verbale nu referă [10, p.99].

Lipsind timpurile verbale de funcția referențială, H.Weinrich le acordă totuși o funcție textuală, în virtutea capacității lor de a marca atitudinea locuționară, perspectiva locuționară și punerea în relief [12, p.424]. Pentru lingvistul german, timpurile verbale sunt în primul rând semne „obstinate”. Acest termen, împrumutat din muzică, sugerează nivelul înalt de recurență a unei forme [13, p.17].

Atitudinea locuționară se materializează prin comentariu și povestire, opoziție în care regăsim istoria și discursul benvenistian. În funcție de modul în care lumea devine obiect de dezbatere sau de povestire, se organizează două sisteme de timpuri verbale disjuncte și complementare: perfect compus, prezent și viitor pentru comentariu; mai-mult-ca-perfect, perfect anterior, perfect simplu, imperfect și condițional pentru povestire.

Perspectiva locuționară este bazată pe relația dintre timpul textului (*Textzeit*) și timpul acțiunii (*Handlungszeit*). Retrospecția este marcată prin urmare de perfectul compus pentru comentariu și de mai-mult-ca-perfectul și perfectul anterior pentru povestire, semnaland că timpul acțiunii este „ceea ce s-a întâmplat”. Prospectia indică timpul acțiunii ca „ceea ce se va întâmpla” și se exprimă prin viitor pentru comentariu și prin condițional pentru povestire. Prezentul în comentariu, iar perfectul simplu și imperfectul în povestire indică timpul nemarcat sau timpul-zero [13, p.67-68].

Punerea în relief este o soluție textuală pentru a distinge perfectul simplu de imperfect: „imperfectul este în povestire timpul fundalului, perfectul simplu este timpul prim-planului” [13, p.115].

Ca și în cazul analizei de sistem a lui E.Benveniste, analiza lui H.Weinrich, și ea una sistemică, dar deja în planul textului, postulează că alegerea și utilizarea timpurilor verbale este determinată de planul enunțării sau de o atitudine locuționară, rezultate ale unei opțiuni făcute de un locutor sau de un narator. Implicațiile acestor concluzii au făcut obiectul mai multor analize critice, dar și au contribuit la apariția unor paradigme noi care și-au propus să depășească impasul descriptiv și explicativ în care s-a regăsit temporalitatea verbală.

¹ Deoarece ne vom referi în această sinteză și la reflecțiile din domeniul pragmaticii discursului, în special la pozițiile teoretice ale lui A.Reboul și J.Moeschler, reunite în „Pragmatica discursului”, din motive de claritate terminologică, vom prelua termenii *analiză de discurs* și *analiza discursului*, astfel cum sunt ei utilizați în traducerea română a lucrării menționate [10, p.11].

În „Pragmatica discursului” (1998), o critică a analizei de discurs (*analyse de discours*) și o contribuție la analiza discursului (*analyse du discours*), A.Reboul și J.Moeschler notează că abordările tipologice, prelungiri ale abordărilor din analiza de discurs, au influențat negativ evoluția lingvisticii și a analizei discursului. Regresul, constatat de autori, a vizat în special domeniul temporalității verbale. După cum am văzut, în special în interpretarea lui H.Weinrich, distribuția timpurilor verbale este, pe lângă o marcă a coeziunii și garant al coerenței, și un factor de diferențiere tipologică, odată ce este asociat cu alți indicatori (*discurs/istorie* la E.Benveniste (1966), *povestire/comentariu* în terminologia lui H.Weinrich din 1973). În opinia lui A.Reboul și J.Moeschler, lingvistica textuală sau gramatica textului² „a aruncat în uitare decenii întregi de tradiție în analiza lingvistică sau gramaticală, pentru care cei mai cunoscuți reprezentanți sunt Damourette și Pichon sau Guillaume. Apariția lucrărilor structuraliste de orientare textuală a ignorat conținutul, de orientare „psihologizantă” (azi s-ar spune mentalistă), al ideilor acestor gramaticieni și ale fondatorului psiho-mecanicii și mai ales insistența cu care acești autori descriu modul în care timpul verbal permite reprezentarea procesului descris” [10, p.96].

În cele ce urmează vom prezenta liniile directoare ale unei astfel de evaluări a proiectului lingvisticii textuale, precizând cum anume reprezentanții pragmaticii explică inadecvarea descriptivă și explicativă a lingvisticii textuale, dar și a unor soluții din semantica modernă.

Critica lingvisticii textuale și a abordării structurale

Critica de pe poziții pragmatice a lingvisticii textuale este bazată pe două principii: adecvarea lor descriptivă și adecvarea lor explicativă. O teorie este adecvată din punct de vedere descriptiv dacă oferă o descriere corectă a obiectului său. O teorie este adecvată din punct de vedere explicativ dacă este adecvată descriptiv și poate explica fapte noi (care nu aparțineau domeniului faptelor inițiale), utilizând aceleași principii și categorii. În plus, o teorie adecvată explicativ are putere de predicție, este capabilă să prezică dacă unele fapte sunt posibile, iar altele nu [15].

Teoria lui E.Benveniste nu este considerată descriptiv adecvată, deoarece, contrar celor stipulate (incompatibilitate între *passé simple* și persoana I), există numeroase exemple de povestiri la persoana întâi, pe de o parte. Pe de altă parte, existența celor două planuri exclude posibilitatea unui continuum care ar admite povestirea autobiografică ca fenomen intermediar. Din inadecvarea descriptivă rezultă și inadecvarea explicativă a contribuției benvenistiene [14, p.106].

Teoria lui H.Weinrich este supusă unei analize similare. Din punct de vedere descriptiv, aceasta este inadecvată pentru că nu oferă o descriere corectă a stilului indirect liber și a *conditionnel*. Reamintim că formele în *-rait* fac parte din domeniul povestirii. Există însă și alte utilizări, de tipul *J'aimerais que nous allions au cinéma ce soir* sau *si j'avais su, je ne serais pas venu*. Aceste exemple nu pot fi încadrate nici în povestire (atitudinea locuționară se pretează mai degrabă comentariului), nici în prospecție, nici în planul secund [14, p.107].

În ce privește stilul indirect liber, marcat de utilizarea *imparfait* în franceză (din considerente de concordanță temporală), din teoria lui H.Weinrich ar reieși că frazele respective reprezintă informație de fundal, neesențială. Frazele în stil indirect liber, într-adevăr, nu pot fi considerate narative, dar nu le putem considera în niciun caz lipsite de importanță în trama discursului. De asemenea, nu se oferă vreo descriere fenomenelor semnalate mai sus, în contextul cercetării lui K.Hamburger, despre coprezența în stilul indirect liber a deicticilor temporale și a *imparfait*.

Din perspectivă explicativă, cadrul elaborat de H.Weinrich este incapabil nu doar să descrie, dar și să explice sau să prezică utilizări în aceeași frază ale *passé simple* și ale deicticilor temporale ca *astăzi, ieri, mâine*³. În aceeași situație se regăsește și predicția legată de punerea în relief. Gramaticalizarea opoziției prim-plan/plan secundar prin opoziția *passé simple/imparfait* este corelată de H.Weinrich cu gramaticalizarea aceluiași fenomen în germană prin poziția secundă sau finală a verbului. Chiar dacă aceste fenomene de gramaticalizare sunt valabile, separat, în limbile respective, corelarea lor este greșită. Precum o demonstrează investigațiile critice ale lui L.Alplanalp și ale lui J.-M. Luscher, predicția unei astfel de corelații nu este confirmată decât în jumătate din cazuri de chiar corpusul lingvistului german, iar în alte corpusuri, majoritatea Präteritum-urilor în poziție secundă este tradusă prin *imparfait* în franceză și nu prin *passé simple* [14, p.109].

² Versiuni ale analizei de discurs care înaintează ipoteza că timpurile verbale au funcția de a semnală prin recurența lor un tip de text [14, p.102].

³ Le malheur diminue l'esprit. Notre héros eut la gaucherie de s'arrêter auprès de cette petite chaise de paille, qui jadis avait été témoin de triomphes si brillants. *Aujourd'hui* personne ne lui adressa la parole; sa présence était comme inaperçue et pire encore. (Stendhal, *Le rouge et le noir*)

Argumentele raționale și empirice, evocate *supra*, sunt completate de argumente filosofice. Este vorba de poziția antirealistă a lui H.Weinrich în legătură cu referința temporală. Cum se explică, în acest caz, utilizarea verbelor la trecut atât în povestiri de ficțiune, precum și în povestiri care relatează fapte reale? Or, ipoteza că limbajul utilizat în discursul de ficțiune pentru a referi la obiecte fictive nu este același limbaj utilizat în comunicarea obișnuită pentru a referi la obiecte din lumea considerată reală nu este una acceptabilă. Problema ficțiunii nu este una de interes lingvistic, ci pragmatic. Diferența dintre realitate și ficțiune rezidă în modul de utilizare a limbii și în intențiile locutorului [9, p.393-414].

Refuzul de a admite o funcție referențială pentru expresiile temporale ține și de o confuzie de natură conceptuală. Este vorba despre opoziția referință virtuală/referință actuală. Astfel, J.-C. Milner observă că odată ce este aleasă o unitate lexicală, din start, sunt eliminate unele segmente în calitate de referințe posibile. În acest sens, fiecărei unități lexicale individuale îi este atașat un set de condiții pe care trebuie să le satisfacă un segment de realitate pentru a putea fi referința unei secvențe unde intervine unitatea lexicală în cauză. Prin urmare, în concepția lui J.-C. Milner, *referința actuală* este segmentul de realitate asociat unei secvențe; referința virtuală este setul de condiții care caracterizează o unitate lexicală [16, p.63-64].

Poziția lui A.Reboul și J.Moeschler față de abordările moderne, structurale și textuale este tranșant critică, în baza argumentelor prezentate mai sus. Soluția propusă constă în a face un pas înapoi și a reveni la tradiția gramaticală, din spațiul francofon, bineînțeles. Punctele forte ale gramaticilor tradiționale se regăsesc în două elemente: ele conțin germenii unei abordări procedurale (element-cheie al interpretării temporale pragmatice) și sunt bazate pe o viziune pre-cognitivistă a limbajului, disting conceptele de semnificație de bază (valoare generală) și utilizări particulare [1, p.85].

În cele ce urmează nu ne propunem să facem o retrospectivă a subiectului, ci să ilustrăm trei exemple elocvente în acest context: lucrarea „Grammaire méthodique du français” (1994 pentru prima ediție), opera lui Nicolas Beauzée, gramatician din secolul XVIII, și monumentală „Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française” de J.Damourette și E.Pichon.

Contribuțiile gramaticilor tradiționale

Prima ediție a „Grammaire méthodique du français” (în continuare – GMF) a fost publicată în 1994. Ultima versiune atestată, din 2018, era cea de-a șaptea ediție. Două surse, în raporturi de complementaritate, dar și de „actualizare”, ne vor permite să identificăm în ce mod această gramatică de referință este simptomatică pentru peisajul lingvistic continental de la finele secolului XX – începutul secolului XXI: prefața propriu-zisă a celei de-a treia ediții (2006) și articolul dedicat GMF de către J.-C. Pellat și M.Riegel, din 2012.

Abordând GMF într-o perspectivă de analiză, putem afirma că noțiunea care caracterizează cu justețe această lucrare ar fi cea de globalitate. Este, de altfel, și termenul pe care doi dintre autori, J.-C. Pellat și M.Riegel, îl atribuie efortului depus în articolul din 2012 „La grammaire méthodique du français: élaboration d'une grammaire linguistique globale”. Globalitatea GMF rezidă, pe de o parte, în ambiția sa de a se adresa unui public cât mai larg, curios și cultivat, în căutare de răspunsuri, și de a depăși gramaticile învechite ale părinților și bunecilor [17, p.12]. Pe de altă parte, globalitatea GMF constă în obiectivul fixat de a fi o gramatică în sensul larg al cuvântului, o gramatică care ține cont de toate aspectele legate de forma și interpretarea enunțurilor [18, p.XV]. Scopul său descriptiv vizează toate componentele domeniului gramatical: fonologie, ortografie și punctuație, morfologie, sintaxă, lexic, semantică și pragmatică [17, p.12].

Un rol semnificativ este acordat în GMF aspectelor comunicaționale ale mecanismelor gramaticale: expresiilor referențiale, mărcilor subiectivității locutorului (enunțarea) și principiilor de structurare textuală [18, p.XVI]. Perspectiva comunicațională, mai funcțională, se explică și prin demersul descriptiv pentru care a optat GMF, în contrast cu ceea ce autorii numesc concepția rigidă și mutilată a unui *bon usage* ce caracterizează încă majoritatea gramaticilor prescriptive [17, p.21]. Această perspectivă, a limbii ca instrument de comunicare, explică în parte capitolele destinate teoriilor pragmatice în GMF. Autorii își ilustrează explicit poziția când afirmă că pentru descrierea comunicării verbale ordinare nu este suficient doar modelul semantic codificare/decodificare, fondat pe o teorie clasică a semnelor lingvistice. El trebuie completat cu un model al activității inferențiale, de tipul celor elaborate de P.Grice sau de D.Sperber și D.Wilson [18, p.3].

O altă trăsătură importantă a GMF este și eclectismul său metodologic, care explică totodată și caracterul deschis al GMF. Autorii consideră că, la ora actuală, bogăția și complexitatea datelor lingvistice sunt de așa natură, încât nu există vreun punct de vedere exclusiv capabil să prelucreze diversitatea fenomenelor care ar merita să se regăsească într-o gramatică. Din acest motiv, conceptele descriptive utilizate în GMF se înscriu

în mai multe cadre teoretice, autorii optând pentru acele direcții ale lingvisticii moderne care au făcut cel mai mult să progreseze cunoștințele noastre despre limbă, dar și pentru cele care permit o abordare cât mai unificată a unui număr cât mai mare de fenomene [18, p.XVII].

Eclectismul metodologic, precum și perspectiva descriptivă, justifică caracterul deschis al GMF. În gramatică, observă autorii, nu există răspunsuri definitive. Cunoașterea gramaticală se află în perpetuă construire, supusă revizuirii și deschisă mereu spre noi orizonturi. În 2012, chiar după o actualizare de proporții a GMF în 2009, acest principiu a rămas intact [17, p.13].

În ultimă instanță, meritul GMF constă în a postula primatul funcției referențiale a limbii. Autorii, preluând schema jakobsoniană, subliniază ideea că o limbă ne servește în primul rând ca să vorbim despre toate aspectele realității. În acest sens, ei pun în valoare funcția referențială, pe de o parte, și funcțiile metalingvistică și expresivă, ca forme particulare ale funcției referențiale, pe de alta [18, p.3-4]. Această poziție contrastează cu ascriptivismul pragmaticii integrate, conform căruia enunțurile nu comunică stări de fapte, dar acțiuni, adică acte de limbaj precum *a ordona*, *a promite*, *a dori* etc. Pragmatica radicală, precum și orientările pragmatice formaliste și cognitiviste sunt, dimpotrivă, de orientare descriptivistă. Pentru acest grup de teorii și abordări funcția de reprezentare este primară în raport cu funcția comunicațională, privilegiată de teoriile și orientările de tradiție și inspirație structuralistă [9, p.13].

Din prezentarea GMF de mai sus devine clar de ce lucrarea în cauză este menționată de J.Moeschler [1, p.78] în calitate de exemplu al unui interes reînnoit pentru teoriile gramaticale clasice, dar și de emancipare, chiar dacă parțială, de sub tutela orientărilor structuraliste și textuale.

În ce privește gramaticile tradiționale, lucrările dedicate problemelor de referință temporală, concepute în optica teoretică și metodologică pe care ne-am fixat-o pentru această sinteză, menționează contribuțiile lui N.Beauzée, J.Damourette și E.Pichon.

„Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage” a fost publicată în 1767 și, deși cronologic o anumită filiație cu tradiția „Grammaire de Port Royal” (1660) era inevitabilă, totuși sistemul timpurilor verbale elaborat de N.Beauzée este foarte original. Inovația gramaticianului francez consta în introducerea perechii *timpuri periodice/timpuri simple*. Această opoziție este ilustrată, de exemplu, de *passé simple* și *imparfait* (*passé antérieur périodique* și *passé antérieur simple*, în terminologia lui N.Beauzée). De asemenea, analizele din „Grammaire générale” sunt valoroase pentru abordările referențiale ale timpurilor verbale din secolele XX și XXI și datorită mecanismului elaborat de N.Beauzée. Lingvistul francez a conceput un algoritm de reperaj al referinței temporale a timpurilor verbale pornind de la trei puncte de observație ale unui eveniment și de la relațiile dintre ele.

Gramatica lui N.Beauzée este, înainte de toate, un tratat de lingvistică care propune explicații bazate pe logica gândirii umane, care formează principiile conform cărora se elaborează propozițiile din limbă. N.Beauzée concepe această logică în primul rând ca un mecanism al gândirii. Și acest mecanism este același pentru vorbitorii unor limbi diferite. După cum observă L. de Saussure, din aceasta rezultă că dincolo de limbile particulare există un șir de principii care sunt universale pentru procesul care duce la producerea unui enunț [19, p.172]. În viziunea lui N.Beauzée, gândirea formează propoziții logice, concepute conform reprezentărilor adecvate furnizate de gramatica generală, în calitate de ansamblu de principii, și le dă o formă recurgând la o structură corespunzătoare într-o limbă specifică. În continuare, pornind de la această structură de bază, se alege între diferitele opțiuni de enunțare a acestor propoziții; alegerile făcute sunt condiționate, la rândul lor, de principiile gramaticii generale.

Verbul, în sistemul lui N.Beauzée, este considerat sufletul vorbirii; prin el, ființele și lucrurile sunt descrise ca existând intelectual [20, p.392-394]. Or, această existență exprimată de verb este capabilă să ia o valoare temporală, să exprime existența într-un anumit segment de timp, într-o epocă (*époque*). Timpul este măsura existenței. Prin urmare, este justificat ca exprimarea unei existențe să fie formulată cu referință la o epocă. Verbul îndeplinește această funcție, iar sistemul său se formează în modul următor: verbul exprimă o existență în raport cu o epocă de existență; această epocă de existență este determinată prin raportul său cu un termen (epocă sau perioadă) de comparare; termenul de comparare este reperat, la rândul său, prin raportul său cu un element fix, momentul enunțării, numit *punct fix al duratei*, care trebuie să fie același pentru cel care vorbește și pentru cei cărora le este destinat discursul [20, p.432]. În această configurație, algoritmul de reperaj utilizează epoca de comparare pentru a determina referința tuturor timpurilor. Epoca de comparare își va stabili referința în funcție de momentul vorbirii. L. de Saussure observă că N.Beauzée nu indică explicit ordinea acestor re-

peraje. În schimb, pot fi constatate trei momente în expunerea din „Grammaire générale”, care permit să se deducă un algoritm, postulat implicit [19, p.177].

În primul rând, autorul însuși descrie diferitele timpuri, luând în considerare mai întâi epoca de comparare, iar mai apoi punctul fix al duratei. Astfel, un *présent postérieur* (futura simplă/viitor simplu) trebuie să exprime simultaneitate de existență în raport cu o epocă posterioară momentului vorbirii.

În al doilea rând, chiar definiția timpurilor verbale indică aceeași succesiune a etapelor algoritmului: „Timpurile sunt forme care adaugă, la ideea fundamentală a semnificației verbului, ideea accesorie a unui raport de existență într-o epocă. [...] În aceasta rezidă diferența specifică a acestor forme, semnificația lor caracteristică, în care trebuie considerate două lucruri: raportul de existență într-o epocă și epoca propriu-zisă care este termenul de comparare” [20, p.426- 428].

În al treilea rând, vorbind despre punctul fix al duratei, N.Beauzée îl descrie ca fiind cel care servește drept ultim termen al tuturor relațiilor de existență pe care trebuie să le exprimăm [20, p.433].

Prin urmare, algoritmul de stabilire a referinței temporale, elaborat de N.Beauzée, se prezintă ca o secvență cu următoarele instrucțiuni: 1. Stabiliți raportul epocii de existență cu epoca de comparare (existența exprimată de verb este considerată trecută, contemporană sau viitoare); 2. Stabiliți raportul epocii de comparare cu punctul fix al duratei (momentul enunțării).

Deși această descriere lapidară nu reflectă toată profunzimea și originalitatea proiectului beauzian, ea ne permite totuși să întrevădem de ce lucrările în cauză au atras atenția și au fost valorificate de pragmaticienii preocupați de referința temporală. N.Beauzée a elaborat un adevărat sistem al referinței temporale a timpurilor verbale care este articulat în jurul operațiilor mentale și reprezentărilor timpului, un algoritm de reperaj care funcționează asemenea unei proceduri în care variabile la intrare sunt combinațiile între diferitele puncte de ancorare (epoca de existență, epoca de comparare, punctul fix al duratei), iar această procedură nu poate fi decât codată în timpul verbal însuși [19, p.194].

Contribuția lucrării monumentale a lui J.Damourette și E.Pichon „Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française” (EGLF), în opt volume publicate între 1911 și 1940, rezidă în perspectiva pre-cognitivă a analizei limbajului. În abordarea timpurilor verbale, cei doi autori indică asupra faptului că reprezentările pe care noi le avem despre anumite stări de lucruri sunt redată în mod diferit în funcție de *tiroir*⁴ (timp verbal) și de natura *répartitoire* (sistem de clasificare gramaticală privind numărul, genul, diateza, persoana etc.) căruia îi aparține acel tiroir.

EGLF arborează chiar în prima parte a titlului o perspectivă net semasiologică. În § 2, autorii, în una dintre multiplele luări de poziții contra teoriei saussuriene (§ 74 contra arbitrarului semnului lingvistic, pentru alte exemple), consideră secundară valoarea socială a limbajului și pun în evidență rolul pe care îl poate ocupa lingvistica în analiza gândirii. În opinia lui J.Damourette și E.Pichon, printre semnele exterioare prin care se poate manifesta gândirea, limbajul este cel care o relevă cel mai exact. În această abordare, care parcurge asemenea unui fir roșu întregul corp de analiză lingvistică al EGLF, se conțin acele premise ale cognitivismului, care vor fi, în urma contribuțiilor și descoperirilor ulterioare, integrate de unele teorii pragmatice [21].

Premisele unei perspective procedurale pot fi găsite, în opinia noastră, chiar în definiția gramaticii dată în § 3. J.Damourette și E.Pichon observă că orice limbă permite să se vadă în ea două elemente: un material al ideilor care se poate înmulți la infinit și un număr determinat de idei directoare (*directrices* în original) care servesc la o clasificare sumară a ideilor-material și la aplicarea lor în discurs. Funcția gramaticii nu este de a face un inventar complet al ceea ce posedă o limbă anumită ca material de gândire. Acest inventar ține de domeniul lexicografiei. Gramatica studiază ideile directoare. Sistemul ideilor directoare este cel care reglează funcționarea așa-zisei componente logice a gândirii. Dar, ne atenționează autorii, dacă toată logica este în gramatică, toată gramatica nu este în logică. De fapt, noțiunile generale, structură de rezistență a limbajului, nu sunt nici pe departe toate conștiente, iar lucrul unui gramatician este de a releva, de a face conștiente noțiunile directoare în funcție de care o comunitate lingvistică își ordonează și reglează inconștient gândirea [21].

În ceea ce ține de dezbateră care opune o analiză din perspectiva identificării unei valori generale celei care privilegiază utilizările particulare, poziția autorilor poate fi ilustrată prin abordarea propusă în cazul imperfectului. În § 1708, J.Damourette și E.Pichon notează că imperfectul a fost timp îndelungat clasificat printre timpurile trecutului și sunt de acord că acest *tiroir* participă, într-un mod foarte important, la exprimarea trecutului în franceză. Totuși, există numeroase cazuri de utilizare când imperfectul exprimă altceva decât un trecut.

⁴ Aici și mai departe, preluăm termenii utilizați de J.Damourette și E.Pichon, cu precizările de rigoare.

Aceasta constatare i-a făcut pe numeroși lingviști să se întrebe dacă este pertinent să includă imperfectul în grupul timpurilor trecute. Poziția lui J.Damourette și E.Pichon este de a considera imperfectul în rolul său de exprimare a trecutului doar ca un caz particular al sensului său *toncal*. Categoria de timp este înlocuită de J.Damourette și E.Pichon cu trei *répartitoire*: de temporaneitate, de actualitate, de enarațiune (*énarration*). În cadrul actualității seria *noncal* (de la latinescul *nunc* „acum”) se opune seriei *toncal* („atunci”) [21]. Respectiv, problema imperfectului este soluționată prin introducerea unei categorii de actualitate, în detrimentul unei categorii strict temporale, exprimate metaforic prin axa timpului, cu prezentul ca tip de referință [22, p.19].

Concluzii

Din cele expuse *supra* reținem că problemele legate de referința temporală a timpurilor verbale nu sunt actuale, în sensul în care fac obiectul unor analize originale, începând chiar cu secolul XVIII. Însă, ele sunt extrem de actuale pentru exponenții referențialității, în măsura în care lingvistica modernă, pe direcția structuralistă și textuală, a promovat modele și explicații care au ocultat, deliberat sau nu, tot spectrul de fenomene asociate interpretării timpului verbal. În aceste condiții, tendințele actuale de valorificare, reinterpretare sau expansiune a modelelor de tipul celor menționate mai sus sunt coerente și chiar predictibile.

Referințe:

1. MOESCHLER, J. *Inférences directionnelles et autres objets temporels*. Recueil d'articles publiés et non publiés. 2000. [Accesat: 12.11.19]. Disponibil: <https://drive.google.com/file/d/0B0SyOnDGrlyhNmQ2NjAxMjctNDA5Mi00NjMxLThjZTQtYjZhZjgwMWZiNTI3/view>
2. CLARK, B. Structuralism. In: E. K. BROWN and A. ANDERSON, eds. *The Encyclopedia of Languages and Linguistics*. Amsterdam: Elsevier, 2006, p.165-166. ISBN 9780080442990
3. SAUSSURE, F. de. *Curs de lingvistică generală*. Iași: Polirom, 1998. 432 p. ISBN 976-683-127-2
4. BENVENISTE, E. *Problèmes de linguistique générale*, 2. Paris: Gallimard, 1974. 286 p. ISBN 2-07-020420-0
5. GUIMARÃES, E. Benveniste, Emile (1902-1976). In: E. K. BROWN and A. ANDERSON, eds. *The Encyclopedia of Languages and Linguistics*. Amsterdam: Elsevier, 2006, p.736-738. ISBN 9780080442990
6. BENVENISTE, E. *Problèmes de linguistique générale*, 1. Paris: Gallimard, 1966. 356 p. ISBN 2-07-029338-6
7. BENVENISTE, E. *Probleme de lingvistică generală*, 2. București: Editura Militară, 2000. 248 p. ISBN 973-20-0434-7
8. MAINGUENEAU, D. *Les termes clés de l'analyse du discours*. Paris: Editions du Seuil, 1996. 93 p. ISBN 978-2020229593
9. MOESCHLER, J., REBOUL, A. *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris: Editions du Seuil, 1994. 562 p. ISBN 978-2020130424
10. REBOUL, A., MOESCHLER, J. *Pragmatica discursului*. Iasi: Institutul European, 2010. 204 p. ISBN 978-973-611-705-3
11. HAMBURGER, K. *The Logic of Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1993. 369 p. ISBN 0-253-33605-8
12. MOESCHLER, J., REBOUL, A. *Dicționar enciclopedic de pragmatică / Trad. Cluj-Napoca: Echinoc, 1999. 558 p. ISBN 973-9114-66-5*
13. WEINRICH, H. *Le temps. Le récit et le commentaire*. Paris: Editions du Seuil, 1973. 333 p. ISBN 978-2020020442
14. REBOUL, A., MOESCHLER, J. *Pragmatique du discours*. Paris: Armand Colin, 1998. 220 p. ISBN 978-2200016449
15. CHOMSKY, N. *Aspects of the Theory of Syntax: 50th Anniversary Edition*. Cambridge, MA: MIT Press, 2015. 270 p. ISBN 978-0-262-52740-8
16. MILNER, J.-C. Réflexions sur la référence. En: *Langue Française*. 1976, no.30, p.63-73. ISSN 0023-8368
17. RIEGEL, M., PELLAT J.-C. La grammaire méthodique du français: élaboration d'une grammaire linguistique globale. En: *Langue française*. 2012, no.176, p.11-26. ISSN 0023-8368
18. RIEGEL, M., PELLAT, J.-C., RIOUL, R. *Grammaire méthodique du français*. Paris: PUF, 2006. 646 p. ISBN 978-2130539599
19. SAUSSURE, L. de. Le temps chez Beauzée: algorithmes de repérage et comparaison avec Reichenbach. En: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 1995, no.49, p.171-195. ISSN 0068-516X
20. BEAUZÉE, N. *Grammaire générale, ou Exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage: pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues*. Paris: J. Barbou, 1767. 1337 p.
21. DAMOURETTE, J., PICHON, E. *Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française*. Paris: J.-L.-L. d'Artrey, 1911-1940 [Accesat: 02.07.2020]. Disponibil: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?Operation=searchRetrieve&version=1.2&collapsing=disabled&query=dc.relation%20all%20%22cb37374990j%22#>
22. WILMET, M. L'EGLF: Une grammaire à "tiroirs". En: *Langages*, 1996, no.124, p.17-34. ISSN 0458-726X

Date despre autor:

Irina BREAHA, doctor, conferențiar universitar, Facultatea de Litere, Universitatea de Stat din Moldova.

E-mail: irina_breahna@yahoo.fr

ORCID: 0000-0002-9462-8303

Prezentat la 09.07.2020